

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2024

2

Vilnius 2024

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2024

2

Vilnius 2024

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Baltosios universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Dariusz STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities.
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Litanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Turinys

Straipsniai

B. M a n y ś. Being a Mother of Two Sons. Duchess Franciszka Urszula Wiśniowiecka-Radziwiłłowa's Relationship with Her Twin Sons in the Light of Her Correspondence	7
Būti dviejų sūnų mama. Kunigaikštienės Pranciškos Uršulės iš Višnioveckių Radvilienės santykiai su sūnumis dvyniais pagal jos korespondenciją. Santrauka	39
V. P u g a č i a u s k a s. Vilniaus vaito suolininkų teismas 1795–1814 m.	41
The Benchers' Court of the Vogt of Vilnius, 1795–1814. Summary	56
V. Ž a l t a u s k a i t ě. Apie konfliktus dėl škaplierių, seseris Žilytės ir kitokią pasauliečių struktūrų Bažnyčioje raišką po 1863–1864 m. sukilimo Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose	59
On the Conflicts over the Scapulars, about the Žilytė Sisters, and Other Expression of Lay Structures in the Church in the Dioceses of Vilnius and Samogitia (Telšiai) after the Uprising of 1863–1864. Summary	75
T. B a i r a š a u s k a i t ě. Pobaudžiavinio kaimo savivaldos iššūkiai, patirtys ir galių demonstravimas. XIX a. 7 dešimtmetis – XX a. pradžia	77
Challenges, Experiences, and Empowerment in the Self-Government of the Post-Serfdom Village. The 1860s – the Early Twentieth Century. Summary.....	111
T. K r u t u l y s. Istorikai Lietuvos radijuje tarpukariu: tarp lūkesčių ir skurdžių rezultatų	113
Historians in the Interwar Lithuanian Radio: Between Expectations and Poor Results. Summary	134
J. S k i r i u s. JAV lietuvių politinės veiklos vienybės atkūrimas 1947–1948 metais: tautininkų apsisprendimas sugrįžti į Amerikos Lietuvių Tarybą	137
Restoration of Unity in the Political Activity of American Lithuanians in 1947–1948: The Nationalists' Resolve to Return to the American Lithuanian Council. Summary	156

Publikacija

- V. Stravinskienė. Iš visuotinių gyventojų surašymų istorijos: Vilniaus miesto atvejis 159

Recenzijos, anotacijos

- M. Šapoka. Rec.: Jan Jerzy Sowa. Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021. 382 s. ISBN 978-8374-316-76-7 179
- J. Sarcevičienė. Rec.: Angelika Blinda. Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna. Życie prywatne i działalność publiczna. Kraków: Księgarnia akademicka, 2023. 377 p. ISBN 978-83-8138-819-1 183
- V. Davoliūtė. Rec.: J. Stončius. Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022. 509 p. ISBN 978-6094-811-58-6 193
- V. Stravinskienė. Rec.: Krzysztof Buchowski. Historia polityczna Litwy 1987–2004: od sowieckiej republiki związkowej do integracji ze światem Zachodu. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2023. 472 s. ISBN 978-8374-317-67-2 197

TITAS KRUTULYS

(Klaipėdos universitetas)

ISTORIKAI LIETUVOS RADIJUJE TARPUKARIU: TARPLŪKESČIŲ IR SKURDŽIŲ REZULTATŲ¹

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojamos istorikų dalyvavimo tarpukario Valstybės radiofono veikloje tendencijos Lietuvoje. Aiškinamasi, kokie istorikai ir kokiomis temomis radijui rengė paskaitas, kodėl jų įsitraukimas į šią žiniasklaidos priemonę buvo nedidelis, parodoma, koks buvo radijo klausytojų auditorijos požiūris į istorinės tematikos transliacijas aptariamam laikotarpiui. Tyrimė parodoma, kad nepaisant palankaus radijo klausytojų požiūrio į istoriją ir skatinimo aktyviau įsitraukti į mokslo populiarinimo veiklą, istorikams aktyviau dalyvauti radijo eterijoje galėjo sutrukdėti istorikų bendruomenės užimtumas, požiūris į radiją, ypač griežta Valstybės radiofono cenzūra bei nedidelis atlygis už paslaugas.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Valstybės radiofonas, tarpukario istorikai, istorija radijuje, radijo auditorija, mokslo populiarinimas.

ABSTRACT: The article analyses the trends of the participation of historians in interwar Lithuanian State Radio. It answers the question of which historians gave lectures on the radio and what topics they discussed, explains why their involvement in this media outlet was limited, and shows the attitude of the radio audience towards broadcasts on historical topics during the period under discussion. The study shows that, despite the favourable attitude of radio listeners towards history and encouragement to become more involved in the popularisation of science, the participation of historians in radio broadcasting may have been hindered by the busy nature of the historical community, their attitudes towards the radio, strict censorship of the Lithuanian State Radio, as well as by the low fees paid for the services.

Keywords: Lithuanian State Radio, interwar historians, history on the radio, radio audience, science popularisation.

¹ Straipsnis parengtas pagal podoktorantūros stažuotės temą „Istorijos sklaidos masinėmis medijomis pradžia Lietuvoje“.

Istorikus radijo eteryje šiandien galima išgirsti gana dažnai, vien Lietuvos radijo ir televizijos stotyse yra mažiausiai 12 transliuojamų ar per pastaruosius dvejus metus transliuotų kassavaitinių radijo laidų, kurias arba vedė istorikai, arba pati laida yra skirta Lietuvos istorijos temoms, todėl istorikai tampa itin dažnais svečiais. Derėtų nepamiršti ir universitetų radijo stočių, į kurių veiklą įsitraukia studentai, ir istorinių tinklalaidžių, kurias dažnai veda istorikai.

Situacija tarpukario Lietuvoje, be abejonės, buvo kitokia: iš 15 metų, kai veikė lietuviškas radiofonas, 10 metų buvo tik viena valstybinė griežtai cenzūruota radijo stotis, kurioje beveik visą laiką aiškiai dominavo muzikinės programos. Tuo metu tai buvo moderniausia, pažangiausia ir greičiausiai auditorijos požiūriu augusi medija, kurią įvairios visuomenės grupės laikė ateitimi, o kai kurie mokytojai buvo įsitikinę, kad mokinius ko nors vertingo gali išmokyti tik didaktinės paskaitos per radiją, nes: „joks mokytojas nepadarys vaikams tokio įspūdžio kaip radio“². Per visą laikotarpį, nors radiofone fiksuotos ir į statistiką nuolatos įtrauktos istorinės tematikos paskaitos, nebuvo nė vienos reguliarios radijo laidos, kurioje dalyvautų profesionalūs istorikai, o kartu nė vienos vien istorinėms temoms skirtos laidos.

Atsižvelgiant į minėtą kontekstą, šiame straipsnyje siūloma detaliau pasižiūrėti į tarpukario istorikų ir radijo santykį. Tyrimo centre – istorikų įsitraukimo į Valstybės radiofono programą 1926–1940 m. tendencijos, taip pat aptariant ir radijo klausytojų auditorijos požiūrį į istorines temas radijuje. Visų pirma iš karto į akis krenta visuomenės entuziazmo ir vangaus istorikų įsitraukimo disonansas, todėl kyla klausimas, kodėl istorikai radijuje liko beveik nepastebimi net ir kalbant apie istorines paskaitas? Dar Stasys Štikelis, vienintelis lakoniškai aprašęs Valstybės radiofono paskaitas istorine tematika, pasitelkiamuose pavyzdžiuose pamini 10 ryškiausių autorių, iš kurių tik 2 yra istorikai (Paulius Šležas ir Jonė Deveikė)³. Antra vertus, profesionalūs istorikai tarpukario Lietuvoje, žinoma, nebuvo homogeniška grupė, juos dalino analizuojamos istorinės temos, priklausymas Humanitarinių mokslų arba Teologijos-Filosofijos fakultetams, taip pat pasaulėžiūra⁴, be kita ko, stipriai skyrėsi ir dalyvavimo visuomeninėje veikloje mastas – tik dalis profesionalių istorikų aktyviau bendradarbiavo visuomeninėje periodinėje spaudoje⁵, todėl, net ir pripažinus santykinai nedidelį aktyvumą radijo eteryje, prasminga bent glaustai apžvelgti, kokie istorikai ir kokiomis temomis ar kokia proga kalbėjo per radiją. Gausi ir įvairiapusė radijo

² 1928 m. mokytojo iš Ožkabilių laiškas Valstybės radiofonui. Žr.: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 964, ap. 1, b. 15, l. 26.

³ S. Štikelis, *Eterio šviesa*, Kaunas, 2001, p. 258–260.

⁴ V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2008, p. 55–106.

⁵ A. Gaigalaitė, Mokslinė istorinė periodika nepriklausomoje Lietuvoje (1921–1940), *Istorija*, t. 75, 2009, nr. 3, p. 40–51.

klausytojų ir vadovybės korespondencija bei kelis kartus organizuotos masinės klausytojų apklausos dėl radijo turinio leidžia tirti ir kol kas visai neanalizuotą radijo klausytojų lūkesčių klausimą, akcentuojant istorinių paskaitų poreikį ar perteklių. Straipsnyje analizuojamas tik pagrindinio Valstybės radiofono laidos, nes Klaipėdos ir Vilniaus radiofonuose istorinės tematikos transliacijų būta kur kas mažiau, dauguma jų pertransliuotos iš Kauno, be to, nepavyko aptikti istorikų, nedalyvavusių ir Valstybės radiofono veikloje. Tyrime neanalizuojamas Antrojo pasaulinio karo laikotarpis, nes okupacinių režimų santykis su istorija ir istorikais buvo kitoks, tik kaip iliustracija pasitelkiamas kai kurių istorikų atėjimas į radijo eterį šiuo laikotarpiu. Pastebėtina, kad tekste analizuojamos tik istorikų parengtos ar skaitytos radijo paskaitos istorine tematika, nesistengiama atskleisti plataus istorijos sklaidos radijuje vaizdo, nes tam reiktų atskiro tyrimo, nepamirštant ir istorinės tematikos literatūros, radijo teatro, muzikinių kūrinių pristatymų. Atliekant šį tyrimą derinti istorinis lyginamasis ir kiekybinis turinio analizės metodai.

Šio darbo tikslas – ištirti Lietuvos istorikų įsitraukimo į tarpukario Lietuvos valstybės radiofono veiklą tendencijas, aptariant ir radijo klausytojų santykio su istorija klausimą. Siekiant užsibrėžto tikslo, kelti tokie uždaviniai: 1) atskleisti, kokie istorikai ir kaip įsitraukė į Valstybės radiofono programą; 2) išsiaiškinti, kodėl Lietuvos istorikai tarpukario radijo veikloje dalyvavo gana retai ir kodėl nebuvo jokios istoriniams klausimams skirtos radijo laidos; 3) atskleisti Lietuvos radijo klausytojų požiūrį į istorinės tematikos programas. Straipsnis papildys ir praplės istorikų santykio su visuomene tyrimus. Jau analizuota istorikų profesionalizacija, politizacija⁶, studentų ugdymas, publikavimasis akademinėje ir pasaulėžiūrinėje spaudoje, taip pat istorikų įsitraukimas į tarpukario istorinės atminties formavimą valstybiniu ir regioniniu mastu, savitų istorinių pasakojimų kūrimas⁷. Tačiau radijas, kaip ir bendrai istorikų prisitaikymo prie naujausių technologijų, inovacijų klausimas, šiame tyrimų lauke kol kas ignoruotas. Šia prasme straipsnis gali padėti geriau suprasti istorikų vietą tarpukario Lietuvoje. Be to, tyrimas gali būti aktualus, nes paliečia ir menkai analizuotą visuomenės santykio su istorijos produkcija moderniose medijose

⁶ A. Gieda, *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883–1940 metais*, Vilnius, 2017; V. Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius, 2011; A. Ragauskas, *Lietuvos istorijos mokslo sovietizacija 1940–1941 metais, Lietuvos istorijos metraštis. 1994, 1995*, p. 94–109; P. Lasinskas, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*, Vilnius, 2004.

⁷ D. Mačiulis, „Kunigaikščių Lietuva“: apie istorinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaizdinius lietuvių atminties kultūroje XIX a. gale – XX a. pirmoje pusėje, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 18, 2014, p. 23–39; D. Mačiulis, Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 2011, p. 113–132; V. Safronovas, D. Mačiulis, K. Kilinskas, *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika*, Klaipėda, 2022.

klausimą. Ši tema išlieka aktuali ir šiandien mąstant apie platesnę Lietuvos žmonių istorinę sąmonę ir jos raidą.

Tarpukario Lietuvos radijui kol kas teskirta viena žurnalisto rašyta monografija ir kelios proginės knygos visai radijo istorijai aptarti⁸. Radijo turinys, analizuojant literatūrą, radijo teatrą, tautosaką, sulaukė vos kelių mokslinių publikacijų⁹, tačiau istorijos ir istorikų vieta radijuje kol kas visai netirta tema. Tik fragmentiškai analizuota ir radijo klausytojų auditorija bei jos lūkesčiai.

Rengiant straipsnį remtasi archyviniais šaltiniais iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos literatūros ir meno archyvo ir Lietuvos Martyno Mažvydo bibliotekos fondų, skirtų tarpukario Lietuvos radiofonams ar radijo programų turiniui. Naudotasi pateikta statistine informacija, radijo žurnalais, radijo paskaitų išrašais, korespondencija tarp radijo klausytojų ir radiofono valdybos bei Lietuvos švietimo ministerijos, pasitelkti radijuje dirbusių asmenų atsiminimai. Taip pat tyrimui naudotos Valstybės radiofono programos, skelbtos tarpukario Lietuvos periodinėje spaudoje, pagal kurias atliktas kitame straipsnyje pristatytas kiekybinis tyrimas, kurio rezultatais šiek tiek naudojamosi ir čia. Svarbu pabrėžti, kad tyrimo imtis buvo dvi radijo programos dienos kiekvieną savaitę (1926–1940), todėl šiame darbe pristatomas radijui paskaitas rengusių istorikų sąrašas yra neišsamus, bet atskleidžiantis bendriausias tendencijas.

Tarpukario Lietuvos radijas kol kas menkai analizuotas – daugiausia dėmesio kol kas tam skyrė žurnalistai: S. Štikelis parengė vienintelę monografiją, skirtą tarpukario Lietuvos radijui¹⁰, Juozas Girdvainis, planavęs išleisti dviejų tomų tarpukario radijui skirtą veikalą, vietoj to publikavo keletą šiai temai skirtų straipsnių visuomeninėje žiniasklaidoje¹¹, išėjo proginių radijo jubiliejui skirtų ir Lietuvos radijo ir televizijos inicijuotų daugiausia žurnalistų rašytų leidinių¹². Visi šie tekstai publikuoti be mokslinio aparato, dažnai be išnašų, dominuoja faktų vardijimas, šaltiniai perteikiami nekeliant platesnių probleminių klausimų ir neinterpretuojant. Kiek rimtesni literatūrologės Birutės Avižienės ir

⁸S. Štikelis, min. veik.; G. Aleknonis, *Lietuvos radijas: Viena diena ir 80 metų*, Vilnius, 2006; *Lietuvos radijas, 1926–2016*, parengė L. Blynaitė, V. Kneitienė, E. Pacevičienė, O. Pečiulienė, I. Stankevičienė, G. Viselgienė, Vilnius, 2016.

⁹J. Petrikaitė, Zenono Slaviūno ir Jono Balio radijo paskaitos apie tautosaką, *Būdas*, nr. 3, 2019, p. 38–48; B. Avižienė, Lietuvos tarpukario radijo teatras, *Naujasis Židinys-Aidai*, nr. 4, 2022, p. 21–29; tos pačios, Literatūra ir jos kūrėjai Lietuvos radijo programoje, *Colloquia*, t. 46, 2021, p. 111–134.

¹⁰S. Štikelis, min. veik., p. 252–264.

¹¹J. Girdvainis, Visad laukiama – radijo muzika. Radijo muzikinė programa 1926–1940 metais, *Muzikos barai*, nr. 5–6, 2006, p. 27; to paties, Žadinęs mintį, kėlęs dvasią, *Nemunas*, 2006, nr. 21, p. 19; to paties, Tarptautiniai Latvijos, Lietuvos ir Estijos radijo ryšiai, *Mokslas ir gyvenimas*, 2006, nr. 5, p. 26. Medžiaga, skirta monografijai, saugoma Lietuvos literatūros ir meno archyve, 778 fonde. Joje yra keli vertingesni interviu, biografinė medžiaga ir parašyti įvadiniai darbo skyriai.

¹²G. Aleknonis, min. veik.; *Lietuvos radijas, 1926–2016*.

muzikologės Jūratės Petrikaitės straipsniai, tačiau juose susitelkiama tik į rašytojų ar tautosakininkų, muzikologų kurtą turinį radijuje, visai neaptariant istorikų klausimo¹³.

Šiam straipsniui reikšmingi ir istorikų bei visuomenės santykių tyrimai: paminėtinos Povilo Lasinsko ir Valdo Selenio disertacijos¹⁴, kuriose analizuoti tarpukario Lietuvos istorikų interesai, tyrimų sferos, studentų rengimas, kartu ir politinės pažiūros, įsitraukimas į viešąją erdvę (tarkime, periodinę spaudą). Verta išskirti Aurelijaus Giedos monografiją, kurioje detaliau analizuojamas istorikų ir Lietuvos visuomenės santykis, sociografija, ryškiausios istorikų veiklą ir produktyvumą varžiusios problemos¹⁵. Svarbūs ir visuomenės bei istorikų tarpusavio ryšius radijuje reglamentavę žiniasklaidos kontrolės ir cenzūros mechanizmai. Nors dauguma jų skirti periodikai ir literatūrai, iš jų galima suprasti ir radijo lauko problemišumą¹⁶.

Straipsnį sudaro trys dalys: pirmojoje aptariama, kokie istorikai, kiek ir kaip dalyvavo tarpukario Valstybės radiofono programoje; antrojoje analizuojami klausytojų laišakai ir abonentų anketos, atskleidžiančios jų požiūrį į istorijos sklaidą radijuje; trečiojoje dalyje, remiantis istoriografija ir su radiofonu susijusia archyvine medžiaga, bandoma paaiškinti, kodėl istorikai santykinai nedaug įsitraukė į radiofono programą.

Lietuvos istorikai radijuje

Lietuvos valstybės radiofone tarpukariu istorijai skirta nemažai dėmesio. Paties radiofono pateikiamoje statistikoje, apimančioje 1934–1939 m., skaičiuojama 318 paskaitų, priskiriamų istorijai ir archeologijai. Tačiau iš išskirtų kitų teminių grupių nesunku nuspėti, kad į šį kuklų sąrašą nepateko istorinę perspektyvą analizuojantys krašto pažinimo ir gamtos mokslų paskaitų ciklai (jų skaičiuojama 460), taip pat religinei, geografinei, literatūros, kultūros, meno, kalbos ar propagandos tematikoms priskirtos paskaitos¹⁷. Ne tik paskaitose, bet ir tiesioginėse transliacijose, muzikos koncertų, operų, baletų pristatymuose, radijo teatro programose ar kassavaitinėse laidose buvo galima surasti istorinių temų. Kad šis bendras fonas neatrodytų toks abstraktus ir kiek idealizuojantis istorijos aktualumą tarpukario visuomenėje, pasitelktini ir tikslesni skaičiai: atlikus kiekybinį

¹³ B. A v i ž i e n ė, Lietuvos tarpukario radijo teatras, p. 21–29; tos pačios, Literatūra ir jos kūrėjai Lietuvos radijo programoje, p. 111–134; 22. J. P e t r i k a i t ė, min. veik., p. 38–48.

¹⁴ P. L a s i n s k a s, *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*; V. S e l e n i s, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais*.

¹⁵ A. G i e d a, min. veik.

¹⁶ A. V a i š n y s, *Spauda ir valstybė*, Vilnius, 1998; T. P e t r e i k i s, Spaudos gyvenimo stebėseną ir kontrolę Antano Smetonos autoritarinio režimo metais, *Knygotyra*, nr. 61, 2014, p. 325–344.

¹⁷ 1939 m. Radijo programos duomenys 1933–1938 m., LCVA, f. 964, ap. 1, b. 153.

tyrimą, kai peržiūrėta 1412 skirtingų dienų (2 dienos per savaitę) Valstybės radiofono radijo programos, aptiktos 1783 skirtingos istorinės tematikos transliacijos, iš kurių 1480 buvo istorinio pobūdžio paskaitos. Tai reiškia, kad tarpukario radijo klausytojas galėjo susidurti su vienokia ar kitokia istorinės tematikos paskaita kiekvieną dieną.

Jau pirmose laikraščiuose spausdintose programose pastebimas ir pačių istorikų dalyvavimas radijuje. Štai 1926 m. lapkričio 23 d. programoje daugiausia laiko užėmė Jono Basanavičiaus jubiliejaus minėjimas, kuriame kalbas sakė teisininkas ir ilgametis kultūros istorijos dėstytojas Vaclovas Biržiška ir politikas, istorikas Augustinas Voldemaras¹⁸. Tiesa, jie vėlesnėje radijo programoje tarp istorinės tematikos paskaitų tik sušmėžuoja: V. Biržiška sutinkamas 1932 m. tiesioginės transliacijos, skirtos Lietuvos periodinės spaudos šimtmečiui, metu¹⁹, A. Voldemaro atveju pavyko aptikti prašymą jo skaitytą paskaitą apie Lietuvius ir lenkų santykius transliuoti ir per radiją, tik nežinia, ar jis buvo išpildytas²⁰.

Laikotarpiu iki 1933 m. radiofone dažniausiai buvo galima sutikti vidutinės ir vyresnės kartos Lietuvos istorikus, kuriems transliacijų metu buvo 45 ir daugiau metų. Tuo metu labiausiai pastebimi trys autoriai: Mykolas Biržiška, Jonas Yčas ir Augustinas Janulaitis. M. Biržiška dažniausiai supažindindavo klausytojus su XIX–XX a. Lietuvos istorija, ypač daug dėmesio skirdamas Vilniaus krašto istorijai. Štai dalies jo skaitytų paskaitų pavadinimai: „Basanavičiaus reikšmė lietuvių tautai“ (1927), „Adomo Mickevičiaus paminėjimas“ (1927), „Kiek yra lietuvių Vilniaus krašte“ (1927), „Žemaičiai mūsų literatūroj“ (1930), „Nepriklausomybės šventės reikšmė“ (1933), „Vilniaus lietuvybė prieš Didįjį Karą“ (1933). Kiti istorikai daugiau prisidėjo prie Lietuvos viduramžių vaizdinio kūrimo. J. Yčas radiofone iš pradžių skaitė paskaitą itin abstrakčiu pavadinimu „Iš Lietuvos istorijos“ (1928), o dažniausiai jis pastebimas 1930 m., minint Vytauto Didžiojo mirties jubiliejų, jo paskaita apie didįjį kunigaikštį aptinkama daugiau nei 10 kartų (tyrimas dalinis, todėl tikslus paskaitų skaičius gali viršyti ir 20) ir liko bendrai dažniausiai kartota istoriko paskaita radijuje. Vėliau J. Yčo radijuje jau nepavyko sutikti. A. Janulaitis dažniausiai radiofone buvo girdimas per tiesiogines transliacijas, čia jis irgi tapo kunigaikščių reikšmės apologetu, žmogumi, kuris autoritetingai paaiškino, kodėl reikia 1930 m. prisiminti Vytautą Didįjį, o 1932 m. – kunigaikštį Kęstutį.

¹⁸ Radio, *Lietuva*, 1926 11 22, p. 7.

¹⁹ Tarpukariu įprasta lietuvišką periodinę spaudą skaičiuoti nuo 1832 m. Karaliaučiuje leisto „Nusidavimai apie evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonių“, vėliau (Domo Kauno iniciatyva) įtrauktas ir šio leidinio pirmtakas, nuo 1823 m. Tilžėje leistas „Nusidavimas Dievo karalystėje“. Daugiau žr.: T. P e t r e i k i s, Profesionalioji lietuvių periodika: leidybos ir spaudos 1823–1940 m. raidos istorija, *Lietuvos bibliografija*, Serija B: *Periodiniai leidiniai lietuvių kalba, 1823–1940*, d. 1: *Poligrafinių būdu spausdinti leidiniai*, kn. 1: *A–M*, Vilnius, 2018, p. 11–22.

²⁰ 1928 m. premjero A. Voldemaro pranešimą Karininkų Ramovėje „Lietuvių lenkų ginčas“ prašoma transliuoti per radiją, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 15, l. 30.

Šalia šių tarpukario visuomenei neblogai žinomų autoritetų buvo ir po paskaitą ar kelias skaičiusių menčiau žinomų su istorijos mokslu susijusių asmenų. Pavyzdžiui, 1931 m. tuometinis Plungės mokytojų seminarijos direktorius E. Stanulis skaitė paskaitą „Istorijos pamoka pradžios mokykloje“. Apie autorių mažai žinoma, bet temos pasirinkimas ir paskaitos pobūdis liudija jį buvus arba bent save laikius istorinės pedagogikos ekspertu. Visas išlikęs jo mokymas, kaip teisingai vesti istorijos pamoką, šį tą esmingo pasako ir apie bendrai Lietuvos istorijos pobūdį radiofone. E. Staniulis pačioje paskaitos pradžioje pabrėžia, kad istorija pradžios mokykloje nėra savarankiška, o „sudaro kraštotyros mokslo dalį“²¹. Toliau pateikiamas pamokos apie Vytautą Didįjį pavyzdys, kurią rekomenduojama užbaigti išvada: „Reikia mylėti savo kraštą, taip, kaip jį mylėjo Vytautas ir branginti tautos laisvę. Vytauto Didžiojo kova dėl Lietuvos Nepriklausomybės, galima būtų palyginti su kova dėl Nepriklausomos Lietuvos naujesniais laikais.“²² Svarbu pastebėti, kad radiofone kraštotyros paskaitų būta daugiau nei skirtų istorijai, anksčiau minėtos paskaitų temos, tikėtina, tikrai buvo pasitelkiamos Lietuvos valstybės, herojų kultui ir tautos laisvės bei nepriklausomybės propagavimui, o nuolat akcentuotas švietėjiškas radijo pobūdis įprastai lygintas ir su mokykla: „Kaip mokykla ir kitos kultūrinės institucijos, taip ir radijas turi būti paslankus mūsų tautinio ir valstybinio gyvenimo idealams siekti.“²³

Nors nesunku istorikų kuriamo pasakojimo tendencijas įvardyti kaip nukreiptas išimtinai į Lietuvos praeitį, galima surasti ir išimčių. 1930 m. istorijos mokytojas, pedagogas ir ateitininkas sendraugis Juozas Mičiulis supažindino klausytojus su šv. Augustinu, kurio mirties jubiliejaus minėjimas tais metais katalikų iškeltas į lygias gretas su Vytauto Didžiojo²⁴. Valstybės radiofone aptikta viena paskaita, skirta šv. Augustino atminimui (nors jų galėjo būti ir daugiau). Joje autorius mąstytoją pristato visų pirma kaip pedagogą, o tiksliau: „jis buvo teologas ir filosofas, Šv. Rašto aiškintojas ir pasaulinis mokslininkas, kunigas ir sielų vadovas, diecezijos valdytojas ir dvasios mokytojas“²⁵. J. Mičiulis paskaitą apibendrina teigdamas: „Kiekviena tiesa, kur ji bebūtų, yra Dievo dovana <...> Krikščionis turi ne akiai senovinius mokslus kopijuoti, bet išrinkti iš jų tiesas, įkvėpti

²¹ 1931 m. Plungės seminarijos direktoriaus E. Stanulio paskaita „Istorijos pamoka pradžios mokykloje“, ten pat, ap. 2, b. 126, l. 1.

²² Ten pat, l. 4.

²³ 1938 m. radiofono veiklos apžvalga ir dešimtmečio gairės, ten pat, ap. 1, b. 314, l. 3.

²⁴ Kitas ateitininkas Vladimiras Šilkarskis taip savo šv. Augustinui skirtos konferencijos apžvalgoje apibūdino šį filosofą: „Vienas iš didžiausių dvasios milžinų, brangių kiekvienam žmogui, nes kiekvienas, pats dažnai to nežinodamas, semia gyvą vandenį iš galingos versmės, kuriai pramušę kelių uolas ir tyrus didžiausias Vakarų Bažnyčios išminčius“; žr. V. Š i l k a r s k i s, Šv. Augustino paminėjimas, *Vairas*, 1931, nr. 1, p. 111.

²⁵ 1930 m. istorijos mokytojo Juozo Mičiulio paskaita apie šv. Augustiną kaip pedagogą, LCVA, f. 964, ap. 2, b. 110, l. 1.

joms kilnesnių idėjų.²⁶ O Teologijos-filosofijos fakulteto absolventas, kultūros istorikas Juozas Petruelis 1931 m. skaitė visuotinei istorijai skirtą paskaitą „Seniausieji išradimai“. Anksčiau minėtų istorikų temų pasirinkime matyti, jog paskaitose diegiamas įprastas tarpukariu pragmatinis požiūris į Lietuvos istoriją, apjungiantis LDK viduramžius su tautiniu atgimimu ir siūlantis panašiais herojiškų kunigaikščių, tautinės dorybės, klatingų lenkų vaizdiniais vadovautis ir tuometinėje dabartyje. J. Mičiulio ir J. Petruelio pavyzdžiai rodo, kad radiofone iki 1934 m. jaunosios kartos istorikai nebūtinai plėtojo šį tradicinį pasakojimą ir kartais rinkosi su nacionaline istorija nesusijusias temas.

Kitokio pobūdžio išimtimi galima laikyti karininką Petrą Tarasenką, studijavusį istoriją Pskovo pedagoginiame institute, daugiausia nusipelnusių archeologijos (ypač jos populiarinimo) srityje. Jis buvo beveik vienintelis ir ryškiausias archeologijai skirtų radijo transliacijų autorius tarpukariu, labiausiai girdimas iki 1935 m. P. Tarasenos archeologines paskaitas galima skirstyti į kelias grupes. Dalyje jų pristatyti tuometiniai archeologiniai kasinėjimai, vykdyti įvairiuose Lietuvos regionuose. Juose atskleistos savitos archeologinių paminklų tendencijos Suvalkijoje, Žemaitijoje ar smulkesniuose rajonuose – Zarasuose, Trakuose, Alytuje ir t. t. Šia prasme archeologija geriau nei istorija radijuje atitiko kraštotyros pirmumo reikalavimą ir atliko dvigubą didaktinį veiksma – padėjo klausytojams pažinti ir sava paversti visą Lietuvos valstybės teritoriją, o kartu formuoti lietuvių kaip teritorijos autochtonų, čia sutinkamų nuo ikivalstybinių laikų, idėją. Tačiau dažnesnės labiau teminės archeologinės paskaitos, iš kurių galima išskirti daugiau apibendrinamojo pobūdžio, perteikiant konkrečios epochos ar fenomeno (pvz., laidojimo, piliakalnių) tendencijas ir siauresnio pobūdžio paskaitas, skirtas konkreitiems archeologiniams radiniams ar jų grupėms pristatyti. Pirmuoju atveju galima išskirti paskaitas „Lietuvos neolito piliakalniai“ (1929), „Geležies kultūra Lietuvoj“ (1929), „Romėnų ir Skandinavų kultūros Lietuvoj“ (1929), „Kuršių kultūra (VII–IX šimt.)“ (1929), „Mokyklų archeologiniai – istoriški muziejai“ (1930), „Piliakalniai tautosakoj“ (1931), „Senoviškų laidojimų pažinimas“ (1932). P. Tarasenska čia parodė gana platų ir įvairiapusį požiūrį į archeologiją: jis pristatė įvairių tautų ar genčių archeologines kultūras, surastas Lietuvoje, pats archeologinių kultūrų laikas siekė ir neolito laikotarpio atradimus, nemažai dėmesio skyrė ir archeologijos integracijai į Lietuvos švietimą, jos radinių vaizdavimui tautosakoje. Siauresnio pobūdžio paskaitos šiandien atrodo kaip tam tikra įdomybių, įvairenybių dalis, galbūt propagavusi ir kiek romantizuotą požiūrį į Lietuvos pagonybę (nes dauguma jų susiję su akmens, aukuro garbinimu ar turi senovės lietuvių dievų vardus) ir jau išnykusią materialinę kultūrą. Neturint teksto sunku pasakyti, kiek šiose paskaitose romantizuoti archeologiniai atradimai, o kiek tik bendrais bruožais pristatyti radiniai ir jų reikšmė. Iliustracijai pateiktini dalies jų pavadinimai: „Perkūno kirveliai“ (1927),

²⁶Ten pat, l. 13.

„Stabakuliai“ (1932), „Akmenys-aukurai“ (1932), „Akmuo „Didisai“ (1932), „Ožkapiai“ (1934). Be archeologinių paskaitų, P. Tarasenska kelis kartus skaitė istorinės tematikos paskaitas ir kitomis temomis: 1929–1930 m. sutinkame paskaitas „Lietuvos sodybos“, „Kalba ir senovė“ bei „Psichologiškų ir istorinių paminklų tyrimas“. Tai rodo ir tam tikrą autoriaus archeologijos populiarintojo vaidmens atsisakymą ir bandymą formuoti radijo klausytojų požiūrį į praeitį pasitelkiant ir architektūros, kalbotyros, psichologijos disciplinų prieigas. Tokių plačių ir nuo autoriaus pagrindinės tyrimų srities nukrypstančių temų kiti su radiju bendradarbiavę istorikai nenagrinėjo.

Nuo 1934 m. anksčiau aprašytų vyresnės kartos istorikų vietą Valstybės radiofone užėmė jaunesnė karta arba iki tol čia nematyti autoriai. Tai galima sieti su Vytauto Didžiojo universiteto rektoriaus skatinimu akademikams aktyviau bendrauti su visuomene, užsimant mokslinę propagandą skaitant viešąsias paskaitas, ypač per radiją²⁷. Į šį raginimą atsiliepė įvairiausių sričių akademikai, statistikoje matomas kaip tik nuo 1933–1934 m. gerokai išaugęs paskaitų sveikatos apsaugos, blaivybės, pedagogikos, teisės ir ekonomikos temomis skaičius, tai bent iš dalies palietė ir istorikus²⁸. Kartu šiuo laiku pastebimas jaunųjų istorikų iškilimas, jie tampa matomi akademijoje, žiniasklaidoje, net istorijos teorijoje – antai kaip tik 1934 m. ryški Zenono Ivinskio ir Juozo Jakšto originalių istorijos teorijos idėjų sklaida²⁹. Tarp radijuje šmėžavusių istorikų šiuo laikotarpiu galima buvo susipažinti su Pauliaus Šležo, Jono Matuso, Z. Ivinskio, Marijos Mašiotaitės-Urbšienės, Vandos Daugirdaitės-Sruogienės ir mažiau visuomenėje žinomų Kazio Paunksnio ir anuomet dar studento Vincento Liulevičiaus paskaitomis.

Anksčiausiai iš jaunosios kartos į Valstybės radiofoną atėjo istorikas P. Šležas, paskaitą „Seniausios žinios apie lietuvių gimines“ skaitęs 1933 m. spalio mėn., o po kurio laiko pasirodė ir karaliui Mindaugui, Gediminui, Algirdui, Kęstučiui, Vytautui, Kazimierui ir Žygimantui skirtos paskaitos. Visos šio tyrimo metu aptiktos P. Šležo paskaitos radijuje buvo susijusios išimtinai su LDK laikais ir beveik visos buvo apie kunigaikščius ir jų politinę veiklą (pavyzdžiui, Žalgirio mūšį), viena paskutinių sutinkamų paskaitų 1935 m. „Dalinis kunigaikščių panaikinimas“ tarsi užbaigė chronologinį kunigaikščių ciklą. Panašu, kad P. Šležo radijo klausytojams kurtas pasakojimas apsiribojo laikotarpiu iki Liublino unijos sudarymo ir kiek išsamiau perteikė A. Janulaičio ar J. Yčo kurtą Lietuvos kunigaikščių portretą, kitaip tariant, pavyzdinčiai atitiko teiginį: „LDK istorijos vaizdinių reikšmingumas atminties kultūroje buvo dinamiškas – šie vaizdiniai buvo raiškiausi ketvirtame dešimtmetyje.“³⁰

²⁷ *Lietuvos universitetas. 1579–1803–1922*, red. P. Čepėnas, Čikaga, 1972, p. 281.

²⁸ S. Št i k e l i s, min. veik., p. 285–291.

²⁹ A. G i e d a, min. veik., p. 354–371.

³⁰ D. M a č i u l i s, „Kunigaikščių Lietuva“..., p. 36.

Dažniausiai radijuje šiuo laikotarpiu sutinkamas J. Matusas. Jo paskaitų temos kiek įvairesnės nei anksčiau minėtų istorikų: nuo autoriaus medievistinių interesų – politinės LDK istorijos – iki bendriausių Lietuvos kultūros problemų. 1935 m. J. Matusas į Valstybės radiofoną atėjo bandydamas priminti prieš 500 m. įvykusį Ukmergės mūšį. Bendrai galima išskirti kelias jį labiausiai dominusias temas, kuriomis jis kalbėjo radijuje: lietuvių santykiai su kaimynais, Lietuvos švietimo istorija ir XV a. LDK valdovų politika. Ilgainiui pasirodė ir abstraktesnių su istorija iš dalies susijusių temų: „Kas yra lietuviška kultūra?“, „Valstybiškumas“, „Lietuvių būdo bruožai“. Svarbu, kad J. Matusas neapsiriboją tik Lietuvos istorijos klausimais, jis nemažai dėmesio skyrė ir Lenkijos („Vytautas ir Lenkija“, „Lietuvių kovos su lenkais dėl Volynijos ir Padolijos“), Estijos (paskaita Estijos nepriklausomybės dienos proga), Prūsijos („Prūsų Lietuva (istorinė apžvalga)“, „Ar prūsai buvo lietuviai“) praeičiai. Toks gręžimasis į visuotinę istoriją arba bandymai pamatyti Lietuvą platesniame kaimynų ir Europos kontekste pasiekė ir kitus istorikus. Marija Urbšienė savo radijui skirtose paskaitose supažindino su tuo, ką rašė „Vokiečių spauda apie Lietuvą D. Karo metu“ (1935), o kitur ir Vilnius pamatomas kaip lenkų mokslinės veiklos laukas (paskaita „Lenkų mokslo veikla Vilniuje“, 1935). Retai radiofono veikloje dalyvavęs Levas Karsavinas parengė paskaitą apie bendrai tautinę kultūrą („Tautinės kultūros esmė“, 1936), o Z. Ivinskis išstojo su paskaita „Senosios Lietuvos valstybės vaidmuo Europos istorijoje“ (1936). Nors šios paskaitos neiškilo, bendrą turinį nesunku atsekti iš periodinės spaudos, mat dauguma autorių panašiomis ar tomis pačiomis temomis parengdavo ir straipsnius³¹.

Nors gali susidaryti įspūdis, kad 4 deš. įvyko lūžis, ir istorikai, iki tol daugiau užsiėmę progine istorine propaganda, pamatė radiją kaip eterį, skirtą tiek jų tyrimams pristatyti, tiek, kaip ir periodinėje spaudoje, padiskutuoti svarbesnėmis visuomenei rūpimomis temomis su istorine dimensija, ryški išlieka ir nuo 1927 m. plitusių tendencijų tąsa. Mokytojo ir istoriko V. Liulevičiaus paskaitos dažniausiai orientuotos į Lietuvos nepriklausomybės kovų atmintį ir teisingą, tautininkų pasaulėžiūrą atitinkantį visuomenės edukacinį švietimą („Ruoškime kovų už Nepriklausomybę parodas“, 1934; „Lietuvos muziejų istorija“, 1934)³². Istorikas ir archeologas Kazys Paunksnis susitelkė išimtinai į XIII–XIV a. LDK

³¹ Ryškiausi pavyzdžiai: J. Matusas, M. Urbšienės ir Z. Ivinskio publikacijos panašiomis temomis kaip radiofono paskaitos: J. Matusas, Mūšis prieš 500 metų, *Lietuvos aidas*, 1935 07 22; to paties, Lietuvių kova už savo mokyklą, *Vairas*, 1936, nr. 4, p. 408–418; to paties, Lietuvių kultūra senais laikais (iki 16-to amžiaus), *Lietuvos aidas*, 1939 06 17; to paties, Mūsų istorinė literatūra apie Mažąją Lietuvą, *Vairas*, 1935, nr. 7–8, p. 362–365; M. Urbšienė, Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva, *Karo archyvas*, t. 7, 1936, p. 143–219; Z. Ivinskis, Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva, *Athenaeum*, t. 4, 1933, p. 135–144.

³² 1934 m. Vincento Liulevičiaus paskaita „Ruoškime kovų už nepriklausomybę parodas“, LCVA, f. 964, ap. 2, b. 249; 1934 m. Vincento Liulevičiaus paskaita „Lietuvos muziejų istorija“, ten pat, b. 341.

istoriją, heroizuodamas lietuvių mūšius ir legendinius kunigaikščius („Pilėnai ir Margiris 1336 m.“, 1936; ir „Žemaičiai 1236 m. rugsėjo 22 d.“, 1936)³³. O paveldosaugos specialistas ir istorikas Vladas Pryšmantas savo paskaitose kalbėjo apie lietuvių tautos ištakas, vienoje iš jų net įrodinėjo lietuvių tautos tapatybę su žemaičiais ir prūsais: „sąvokos „žemaičiai“ ir „prūsai“ nėra etninės <...> jos yra geografinės ir nusako vieną ir tą pačią tautą, būtent lietuvių“³⁴. 1939 m. į radiofoną aptarti Vilniaus atgavimo sugrįžo Z. Ivinskis, skaitęs paskaitą „Vilnius Lietuvos praityje“. Jis paaiškino istorinę Vilniaus svarbą, o kartu pagrindė ir gryną jo lietuviškumą LDK laikais, taip pateisindamas ir tautininkų krašto asimiliacinę politiką: „Vilniuje ėmė rasti svetimo elemento, bet kaip rodo sąrašai <...>, XVI amžiuje Vilniaus miestų gyventojai, amatininkai buvo daugumoje lietuviai.“³⁵ Galiausiai istorikė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė maždaug 1938 m. sugrįžo prie tuometinėje Lietuvoje plačiai paplitusios E. Stanulio išsakytos pozicijos, kad istoriją dera sieti su kraštotyra. Ji skatino mokytojus ir kraštotyros būrelius rengti istorines ekskursijas po Lietuvą, kad būtų prisijaukinta Lietuvos valstybė, neatsitiktinai ir radijo paskaita užbaigiama tarytum įtvirtinant anksčiau pateiktą pragmatinės istorijos tezę: „keliaavę per šiandieninę Lietuvą mes būsimė atlankę ir Lietuvą, amžių gelmėse paskendusią – pabendravę, su mūsų praeities įžymiais žmonėmis, prisiminę jų didžius žygius!“³⁶

Antra vertus, aptartose istorikų paskaitose santykinai nedaug dėmesio skirta tam, kas istoriografijoje vadinama *išgyventa istorija* – arčiausiai Lietuvos visuomenės buvusiai praeičiai, su kuria asmeninį santykį turėjo daugiau nei pusė Lietuvos gyventojų³⁷. Iš išvardytų istorikų radiofone į Lietuvos XIX–XX a. įvykius daugiausia gilinasi tik M. Biržiška, V. Liulevičius ir M. Urbšienė, o juk būtent šios artimiausios visuomenei istorijos reprezentacijos buvo dažniausiai sutinkamos radiofono istorinės tematikos transliacijų visete, dominavo ir periodinėje spaudoje bei atsiminimuose, todėl buvo istoriškai svarbiausias ir aktualiausias laikas.

Bendrai ši apžvalga, atrodo, prieštarauja teiginiui, kad istorikai mažai tejsitraukė į radiofono veiklą, tačiau žvelgiant į visą 1926–1940 m. laikotarpį, matyti, kad juos istorinės tematikos transliacijų srityje į antrą planą nustumė žurnalistai, aktoriai, rašytojai, kalbininkai, etnologai ir kitų profesijų atstovai. Literatūros kritikas, aktorius ir rašytojas,

³³ 1936 m. archeologo, istoriko Kazio Paunksnio paskaita „Pilėnai ir Margiris 1336 m.“ ir „Žemaičiai 1236 m. rugsėjo 22 d.“, ten pat, f. 964, ap. 2, b. 448.

³⁴ 1936 m. Vladas Pryšmantas, Valstybės archeologijos komisijos pirmininkas, „Žemaičiai ir prūsai“, ten pat, l. 3.

³⁵ 1939 m. spalio 14 d. Z. Ivinskio paskaita „Vilnius Lietuvos praityje“, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, f. 29, b. 915, l. 2.

³⁶ V. S e l e n i s, Istorinės ekskursijos. Vandos Daugirdaitės-Sruogienės paskaita Lietuvos valstybiniam radiofone, *Istorija*, nr. 99, 2015, p. 99.

³⁷ V. S a f r o n o v a s, D. M a č i u l i s, K. K i l i n s k a s, *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu*, p. 8–12.

dirbęs Valstybės radiofone, Vytautas Bičiūnas parengė daugiau nei 100 istorinio pobūdžio paskaitų tarpukario radijuje ir tikriausiai net viršijo visų profesionalių Lietuvos istorikų dalyvavimą radijuje kiekybiniu požiūriu. Istorikai radijuje skaitydavo dažniausiai po kelias paskaitas, tik išimtiniais atvejais buvo pasiektas 10 paskaitų skaičius³⁸. Be to, beveik visi istorikai į radiją įsitraukdavo tik specifiniais laikotarpiais – kai kurie šią naują mediją išbandė tik 3 deš., kai kurie dėstė paskaitų ciklus 4 deš. viduryje. 1938 m. galima matyti kaip tam tikrą istorikų dalyvavimo radiofone nuosmukį: nebeliko aktyviausiai radijuje dalyvavusių istorikų ir jų kad ir fragmentiškai rengtų paskaitų ciklų. Bendrai istorikų balsai retai buvo girdimi, dauguma išvardytų autorių tik parengdavo paskaitas, o jas perskaitydavo diktoriai ar kiti radiofono darbuotojai. Apibendrinant aprašytų paskaitų temas, matyti, kad Valstybės radiofonas nebuvo Lietuvos istorikams naujų proveržių ar istorinių ieškojimų laukas, o greičiau periodinės spaudos publikacijų supaprastintų minčių perteikimas ar išstojimas esant ypatingai progai, visai originalios paskaitos radijuje buvo gana retos. Nors istorikų Valstybės radiofone būta tikrai įvairių – labiau kairei atstovavę M. Biržiška, A. Janulaitis, katalikų pusei artimesni Z. Ivinskis, J. Mičiulis, P. Šležas, J. Matusas, su tautininkais glaudžiau susijusi V. Daugirdaitė-Sruogienė ar sunkiau vienai grupei priskirtinas P. Tarasenka. Tačiau remiantis paskaitų pavadinimais ir archyve aptinkama paskaitų medžiaga, galima teigti, kad būtent tautininkų požiūris į istoriją radijuje buvo labiausiai matomas: Lietuvos istorijoje ryškiausios lietuvių tautos ištakos, LDK kunigaikščių politinės peripetijos, LDK lietuviškos raštijos istorija bei XIX a. tautinio atgimimo ir valstybingumo, autentiškos lietuviškos kultūros paieškos su į kraštotyra orientuota regionų istorija. Užsienio šalių atveju galima pastebėti beveik vien tik kaimyninių šalių istoriją, kiek ji susijusi su Lietuva.

Radiofono klausytojai nori istorijos

Tarpukariu Valstybės radiofonas itin sparčiai plėtėsi: 1926 m. buvo tik apie 323 radijo abonentai, o 1940 m. jau siekė daugiau nei 85 tūkst.³⁹ Šia prasme laikotarpio pabaigoje

³⁸ Remiantis jau minėtu kiekybiniu tyrimu, aptikta 115 V. Bičiūno istorinės tematikos paskaitų, skirtų literatūros, politinei, kultūros, raštijos, dailės, muzikos, regioninei istorijai. Dažniausiai autorius kalbėjo apie Lietuvą, nors pasitaikydavo ir užsienio istorijai (dažniausiai kultūros) skirtų paskaitų. Turint omenyje, kad analizuotos tik 2/7 radijo programos dalys, tikėtina, kad V. Bičiūno paskaitų būtų ir kartą ar du daugiau. Visa tai leidžia jį vadinti pačiu produktyviausiu istorinės tematikos turinio kūrėju Lietuvos tarpukario radijuje. Vienintelis su istorijos mokslu glaudžiau susijęs asmuo, kurį bent šiek tiek galima lyginti su V. Bičiūnu pagal transliacijų dažnumą, buvo P. Tarasenka. Aptiktos 32 jo sukurtos archeologijai skirtos paskaitos ar pranešimai.

³⁹ 1940 m. statistiniai programos daviniai, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 355, l. 3.

radijo abonentų skaičius jau buvo panašus į tarpukariu populiariausio dienraščio „Lietuvos aidas“ tiražus (90 tūkst.). Didelis klausytojų skaičius liudija gana įvairiapusę ir plačią jų socialinę sudėtį. Juozo Rimanto knygoje pateikiami statistikos duomenys 1934–1939 m.: gausiausios radijo abonentų savininkų grupės buvo įvairių ir laisvųjų profesijų atstovai (25–34 proc.), ūkininkai (23–29 proc.) ir valdininkai (tarp jų karininkai ir privačių įstaigų tarnautojai) (12–28 proc.). 4 deš. sparčiausiai augo valdininkų klausytojų skaičius. Gerokai rečiau pasitaiko kitų klausytojų grupių: amatininkai (5–12 proc.), pramonininkai ir prekybininkai (8–11 proc.), mokytojai bei dvasininkai (5–9 proc.) ir darbininkai (2–8 proc.). Pastebėtina, kad tarpukario pabaigoje mažėjo tokių grupių kaip mokytojai ir dvasininkai bei pramonininkai ir prekybininkai dalis, bet vargu, ar tai rodo mažėjantį šių grupių susidomėjimą radiju, įvertinant spartų abonentų skaičiaus augimą, jų įsitraukimas į radiją išliko ženklus, o pati grupė visuomenėje nebuvo labai gausi ir neturėjo potencialo sparčiai plėstis⁴⁰. Visa tai liudija tam tikrą radijo abonentų pasiskirstymo nelygybę: radijo imtuvų skaičius stipriai skyrėsi miestuose ir kaimuose: bendras Lietuvos vidurkis 1938 m. buvo 23,1 tūkstančiui gyventojų, Klaipėdoje šis skaičius siekė 177,5, Kaune – 131,6, Šiauliuose – 100,4. Statistiką sugretinus su tarpukario Lietuvos gyventojų sudėtimi, matyti, kad daugiausia radijo abonentų buvo tarp valdininkų, laisvųjų profesijų atstovų, amatininkų, prekybininkų ir pramoninkų, o 76,7 proc. Lietuvos gyventojų sudarę ūkininkai turėjo 26,5 proc. radijo abonentų⁴¹. Žvelgiant į šiuos skaičius, reikia pastebėti, kad radijo imtuvas tarpukariu buvo prabangos prekė, nemažai kainavo ir abonto mokestis, ir tik 1938–1939 m., atsiradus pigesnių imtuvų, situacija ėmė gerėti⁴². Antra vertus, abonentų skaičius nebuvo lygus radijo klausytojų skaičiui. Išlikę laiškai rodo, kad dažnai vienu radijo imtuvu kaimuose naudodavosi ne tik visa šeima, jo leisdavo paklausti ir samdomiems ūkio darbininkams ar net imtuvo neturintiems kaimynams⁴³. Tai leistų suabejoti radijo abonentų statistikos reikšme – valstiečių radijo klausytojų skaičius buvo gerokai didesnis, nei teigiama, nes kaimuose radijo klausydavo daug žmonių, o kartu radijo pasiekiamumas Lietuvoje tarpukario pabaigoje galėjo stipriai viršyti kitų medių auditorijos skaičių.

Ši įvairiapusė ir plačiausias visuomenės grupes aprėpianti radijo auditorija nebuvo pasyvi ir pasiekiamą tik sunkiai patikrinamais statistikos duomenimis – klausytojai buvo raginami rašyti laiškus radiofonui, jiems kelerius metus buvo siunčiamos anketos,

⁴⁰ S. Štikelis, min. veik., p. 144.

⁴¹ J. Rimantas, *Radijo problema Lietuvoje: organizacija ir uždaviniai*, Kaunas, 1940, 146 p.

⁴² S. Štikelis, min. veik., p. 139–145.

⁴³ P.vz., „Kaime kurie radio imtuvas turi nepavydi ir kitiems pasiklausti“, 1940 m. valstiečio Juozo Griučio laiškas Valstybės radiofonui, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 5, l. 38.

atskleidžiančios, kokio turinio radijo programos pageidaujama, o tokių radijo rubrikų kaip „Radijo paštas“ metu netgi viešai skaityti klausytojų pateikti klausimai ir į juos atsakinėta.

Istorija šioje gausiai išlikusioje korespondencijoje, žinoma, nebuvo svarbiausia, tai buvo tik viena iš daugybės turinio dalių, bet iš esamų laiškų galima susidaryti įspūdį apie tam tikrą auditorijos požiūrį į istorijos reikšmę radiofone. Dažniausiai istorija minima laiškuose, kuriuose piktinamasi prasta radijo programos kokybe, 3 deš. pabaigoje skųstasi nuolatiniais trukdžiais, prasta pranešėjų tartimi, dideliais tarpais tarp skirtingų programų, ir čia nemažai kliūdavo paskaitoms – jos vertintos kaip skurdžios, monotoniškos, parengtos pagal tą patį šabloną ir skiriančios per mažai dėmesio mokslo populiarinimui⁴⁴. Tokiame kontekste atsirasdavo ir prašančių paskaityti paskaitų istorinėmis temomis – pavyzdžiui, klausytojas iš Griškabūdžio pageidavo išgirsti apie Lietuvos tautinio laivyno reikšmę ir bandymus jį realizuoti praeityje⁴⁵, o klausytojas iš Marijampolės rajono rašė: pageidaujama, kad Radio Studija susitarusi su Universitetu, perduotų per radio kai kurias prof. paskaitas, būtent: Lietuvos ir pasaulinės istorijos, lietuvių ir pasaulinės literatūros, psichologijos ir pedagogijos. Manau, kad tokios paskaitos būtų įdomios ne tik inteligentams, bet ir plačiajai visuomenei⁴⁶.

Viena įdomesnių su istorija susijusių pretenzijų buvo klausytojo pasipiktinimas 10 metų Lietuvos jubiliejaus minėjimo transliacija iš Karininkų ramovės. Kalbėtojai į radijo imtuvą kalbėjo neformalia, buitine kalba ir todėl, anot klausytojo, savo tonu nepagerbę Lietuvos žuvusių partizanų atminimo, bei juokėsi, kai pageidauta rimties⁴⁷. Tai rodo, kad į istorinius minėjimus tiesioginių transliacijų metu bent dalis klausytojų žiūrėjo itin rimtai, nors, panašu, aprašytoje situacijoje tiesiog paliktas įjungtas mikrofonas įrašė įprastus pokalbius, kurie klausytoją įžeidė ir privertė suabejoti transliuotojų patriotiškumu. Tiesioginių transliacijų iš istorinių jubiliejų klausytojai pageidavo kuo daugiau⁴⁸.

Istorijos svarbą ir bendrai visuomenės susidomėjimą istorinės tematikos transliacijomis atskleidžia 1930 ir 1934 m. klausytojų užpildytos anketos radijo programos turinio ir apimties klausimais. 1930 m. iš 201 atsitiktinai išlikusios anketos bent 111 radijo abonentų pageidavo, kad kiekvieną savaitę būtų skaitomos paskaitos istorine tematika, o 1934 m. to norinčiųjų anketų dalis net išaugo – iš 102 net 82⁴⁹. Nors teisybės dėlei reikia pastebėti, kad būta nemažai abonentų, manusių, kad radijuje užtenka tik muzikos ir paskaitų išvis nereikia, istorinės paskaitos tarp skirtingų paskaitų temų sulaukda-

⁴⁴ 1928 m. klausytojų laiškai, ten pat, b. 16, l. 20–21, 130, 170.

⁴⁵ 1928 m. klausytojo laiškas, ten pat, b. 15, l. 8.

⁴⁶ 1928 m. klausytojo laiškas, ten pat, b. 16, l. 163.

⁴⁷ Ten pat, l. 226.

⁴⁸ Ten pat, l. 20–21.

⁴⁹ 1930 ir 1934 m. radiofono anketos – klausytojų atsakymai radijo programos turinio ir apimties klausimais, ten pat, b. 53, 54, 174.

vo daugiausia abonentų pageidavimų. Anketose dauguma tik įvardydavo pageidaujamus skaičius, bet pasitaikydavo ir specifinių norų, dažniausiai tai būdavo paskaitos apie LDK. Vienas 45 metų girininkas, atsakydamas į klausimą, ko radijo programoje trūksta, surašė detaliau:

Lietuvos istorijos, paskaitų apie dr. J. Basanavičių, dr. V. Kudirką ir kitus Lietuvos tikruosius sūnus. Be to, trūksta paskaitų apie bendrus mokslo dalykus. Reikia rūpintis daugiau paskaitų liaudies švietimo reikalais⁵⁰.

Šalia istorijos anketose klausytojai dažnai prašydavo ir kuo daugiau tautiškumo – tautinės propagandos, lietuviškos muzikos, Lietuvos archeologijos kasinėjimų pristatymų ir ypač taisyklingos lietuviškos diktorių tarties⁵¹.

Taigi, bent į anketas atsakinėję klausytojai norėjo daugiau istorijos temų ir netgi buvo išskirtinai palankūs patriotizmą skatinančioms istorikų dažniausiai analizuotoms Lietuvos istorijos temoms. Anketose matyti, kad istorijos paskaitų poreikis nebuvo patenkintas 1930 m., nes tokio tipo paskaitų po kelerių metų pageidauta daugiau, poreikio didėjimą atliepia ir spartus radijo abonentų skaičiaus augimas.

Kodėl radifone buvo mažai istorikų?

Atsakyti į klausimą, kodėl istorikai menkai dalyvavo tarpukario radiofono veikloje, galima susitelkiant į kelių skirtingų tipų problemas: viena vertus, dera apžvelgti pačių istorikų įsitraukimo į bendravimą su visuomene tendencijas ir jų dalyvavimą kituose žiniasklaidos kanaluose, antra vertus, negalima pamiršti ir radiofono situacijos.

Tarpukario Lietuvos istorikų problemos neblogai išanalizuotos, todėl čia pasitelksime šiam klausimui aktualiausias išvadas ar pastebėjimus. V. Selenis savo disertacijoje apie Lietuvos istorikų bendrąją akcentuoja, kad istorijos specialybės aktyvių žmonių tarpukario Lietuvoje būta gana nedaug, tik 52 asmenys, iš jų tik 23 sugebėjo apsiginti disertacijas, o Kaune dėl itin griežtų reikalavimų – vos 5. Dauguma istorikų dirbo akademinėje ar mokslinių tyrimų institucijose ir buvo linkę įsitraukti į mokslo draugijas, bet būta ir tokių, kurie gyveno iš straipsnių rašymo už honorarus ir nesugebėjo tapti akademinės visuomenės dalimi. Istorikai buvo ryškiai susiskaldę ideologiniu požiūriu: skirtingos „kairiųjų“ ir „dešiniųjų“ grupės konkuravo dėl įtakos ir kartais net priversdavo konkurentus pasitraukti iš akademijos; bendrai ideologija „darė įtakos mokslinei polemikai ir moks-

⁵⁰ 1934 m. radiofono anketos – klausytojų atsakymai radijo programos turinio ir apimties klausimais, ten pat, b. 174, l. 179.

⁵¹ 1928 m. radijo klausytojų laiškai, ten pat, b. 16.

linės karjeros strategijos pasirinkimui⁵². Tokį negausios, gana susiskaldžiusios, sunkiai besiverčiančios ir suvaržytų karjeros galimybių bendruomenės įvaizdį papildo A. Gieda. Pirma, jis pabrėžia kartų skirtį – 3 deš. dominavusi vyresnioji istorikų karta derino kelias profesijas (dažniausiai istorijos ir teisės), vertėsi daug įvairių šalutinių darbų, todėl turėjo mažai laisvo laiko, vangiau siekė profesionalaus istoriko karjeros, taip pat mažiau dėmesio skyrė istorijos populiarinimo ar paskaitų rengimo radijui sritims. O jaunieji labiau susitelkė į akademinį darbą, buvo labiau visuomeniški: „laisviau bendravo su auditorija, o jų paskaitose buvo galima įžvelgti daugiau dinamizmo; pratybos buvo organizuojamos vakarietišku pavyzdžiu, mažinant atstumą tarp studento ir dėstytojo“⁵³. Antra vertus, atkreipiamas dėmesys ir į istorikų plėtrą varžiusius veiksnius, sąlygojusius ir menkesnę įsitraukimą į žiniasklaidos priemones. Tai – valstybinė cenzūra, kuri iš vienos pusės, draudė platinti valstybei priešiška įvertintų politikų ir ideologijų kūrinis, todėl varžė ir dalį istorikams svarbių šaltinių pasiekiamumą, o kartu buvo draudžiama pernelyg kritiškai vertinti kaimynus ar Lietuvą. Tai suvaržė istorikų temų pasirinkimą ir išspraudė juos į tautinės problematikos lauką. Istorikų stipriai varžė ir etatų akademijoje ar mokslo įstai-gose stoka, maždaug 100 istorikų, nepatekę į V. Selenio tyrimą, nepaisant išsilavinimo, neįsitraukė į istorikų bendruomenę ir buvo priversti imtis kitų darbų⁵⁴. Povilas Lasinskas pastebėjo, kad istorikai susidūrė su leidybiniais sunkumais – nors jie pradėjo leisti į istorines temas orientuotus periodinius leidinius nuo 1921 m., visi jie buvo trumpalaikiai ir išeidavo vos keli numeriai. Dažniausiai taip įvykdavo dėl lėšų stygiaus. Paprastai kartą per metus ėjusiuose leidiniuose daugiausia publikuodavosi vyresnės kartos istorikai, o į antrą planą nustumti jaunesnieji šiuos leidinius kritikuodavo kaip neatitinkančius europietiško mokslinio leidinio standartų. Šie akademiniai leidiniai nepakankamai informuodavo kitus istorikus bei visuomenę apie naujausius istorinius tyrimus bei dėl reto leidybos laikotarpio nesugebėdavo „burti į krūvą visus istorija besidominčius ir dirbančius“⁵⁵.

Nereikia įsivaizduoti, kad istorikai dominavo ir buvo itin ryškiai matomi kitoje visuomeninėje žiniasklaidoje. Iš keturių ryškiausių pasaulėžiūrinių grupių spaudos bent dviejose – socialdemokratų ir valstiečių-liaudininkų – istorikų tarp istorinės tematikos tekstų autorių buvo vos keli ir visai neįtakingi, o katalikų ir tautininkų spaudoje istorinių tekstų atveju dėl įtakos istorikai konkuravo su žurnalistais, karininkais, rašytojais, politikais. Nepaisant to, periodinėje spaudoje savo tekstus publikavo beveik visi ryškiausi tarpukario istorikai, apie kuriuos savo tyrime rašė V. Selenis, o jaunosios istorikų kartos

⁵² V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais*, p. 88.

⁵³ A. Gieda, min. veik., p. 413.

⁵⁴ Ten pat, p. 430–435.

⁵⁵ P. Lasinskas, Istorijos publikacijos Vytauto Didžiojo universiteto leidiniuose, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003/2, 2004, p. 130.

(istorikų, gimusių po 1900-ųjų) atėjimas 4 deš. buvo itin jaučiamas ir jie ilgainiui tapo pilnaverčiais istorinio pasakojimo tiek kultūrinėje spaudoje, tiek dienraščiuose formuotojais. Tarp išskirtinai produktyvių ir žiniasklaidoje matomų jaunesnės kartos istorikų galima paminėti Z. Ivinskį, tarpukariu publikavusį per 60 tekstų, Adolfą Šapoką, J. Matusą (daugiau kaip 30 tekstų), Vincą Trumpą, P. Šležą ir Joną Jakštą (per 20 tekstų), Povilą Štuopį, Juozapą Stakauską, Juozą Puziną, Antaną Kučinską, Vincą Misiūną ir Simą Sužiedėlį (per 10 tekstų)⁵⁶. Priešingai, Valstybės radiofone sutinkame tik kelis iš čia minimų autorių ir vos kelių iš jų dalyvavimą radijuje galima pavadinti santykinai aktyviu (J. Matusas ir P. Šležas).

Tarpukario istorikų tarpusavio santykių, organizavimosi ir veiklos žiniasklaidoje tendencijų apžvalga leidžia suprasti, kodėl vyresnės kartos istorikai nematė reikalo kalbėti Valstybės radiofone – darbų gausa, galimybė formuoti visuomenės ir akademikų požiūrį į istoriją per dominuojamą akademinį publikacijų lauką, ryškios ideologinės įtampos ir dalies jų problemiškas santykis su tautininkų ideologija, taip pat skeptiškas požiūris į naują žiniasklaidos priemonę. Bet kodėl jaunoji karta vangiai dalyvavo radijuje, nepakankamai aišku. Bent dalis turėjusių istorinį išsilavinimą galėjo bandyti laimėti radijuje ir mokslo populiarinimo srityje, tuo labiau kad buvo labiau visuomeniški, vakarietiški, aktyvūs periodinėje spaudoje ir spaudžiami etatų trūkumo.

Žinant Valstybės radiofono problemas, tampa aiškiau, kodėl profesionalūs istorikai taip vangiai įsitraukė. Visų pirma radiofonas pirmaisiais savo gyvavimo metais buvo gana skurdi institucija. Jo darbuotojai buvo laisvai samdomi, todėl nelaikyti etatiniais valstybės tarnautojais ir neturėjo jokių lengvatų, o uždirbdavo vienus mažiausių tarnautojų atlyginimų – 150–540 litų, tik keli užimantys vadovų pareigas gaudavo šiek tiek daugiau⁵⁷. Šia prasme eiti į menkai apmokamą sunkų darbą radijuje galėjo pasirodyti nepatrauklu, tuo labiau kad Vytauto Didžiojo universitete algos buvo gerokai didesnės⁵⁸. Nors jaunieji istorikai dirbo ir prastai apmokamus sekretoriaus ar bibliotekos bei archyvo vedėjų darbus, tai buvo glaudžiau susiję su istoriko darbu ir nebuvo taip vieša kaip radijuje. Itin menkai buvo apmokamas ir pačių paskaitų radijuje skaitymas – iš išlikusių 1930–1931 m. Valstybės radiofono vadovybės pasirašytų atsakymų prelegentams matyti, kad už 20 minučių paskaitą siūloma 25–30 litų⁵⁹.

⁵⁶ T. Krutulys, *Istoriniai pasakojimai Lietuvos periodinėje spaudoje lietuvių kalba 1904–1944 m.: Kiekybinio tyrimo šaltinių sąrašas. Dakto disertacijos priedas*, Vilnius, 2023. Prieiga per internetą: <https://osf.io/mfx69> [žr. 2024 05 27].

⁵⁷ S. Štikelis, min. veik., p. 168–171.

⁵⁸ V. Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais*, p. 98–99.

⁵⁹ 1930 m. A. Sutkaus laiškas ponui Bakanui, Veliuona, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 52, l. 69; 1931 m. J. Gučiaus laiškas Juozui Tysliavai, ten pat, b. 385, l. 17.

Be finansinių sunkumų, Valstybės radiofonas buvo ir gana griežta, labai cenzūruota institucija. Dėl įvairiausių priežasčių ji nepriimdavo daugybės siūlomų paskaitų. Nuo 1929 m. balandžio 30 d. visos per radiofoną skaitomos paskaitos turėjo būti aprobuotos cenzoriaus: kiekvienas tekstas turėjo būti perrašytas, vieną egzempliorių paliekant cenzoriui, o pastarojo laiku neperskaitytas tekstas negalėjo būti transliuojamas. Radijui kelti tokie patys reikalavimai kaip ir laikraščiams ir už nusižengimus grėsė 5 tūkst. litų bauda arba 3 mėn. kalėjimo⁶⁰. Radiofono cenzūros griežtumą neblogai parodo ir vieno žinomiausių tarpukario radijo laidų vedėjų Pupų Dėdės (Petro Biržio) pavyzdys. Savo atsiminimuose jis teigia, jog dėl prasižengimų vedant laidas radiofone jam „teko sėdėti kalėjime net vienuolika kartų“⁶¹. Autorius pateikė įkalinimo priežasčių, pavyzdžiui, už eileraštuko, pašiepančio faktą, kad susirgus prezidentienei, buvo išleistas įsakymas trumpam neleisti vežikams važiuoti pro prezidentūrą, perskaitymą per radiją autorius 6 mėnesius kalėjo⁶². Galima pastebėti, kad cenzūra buvo griežta ir žmogus, nepalaikęs A. Smetonos politikos, galėjo, tikėtis bent kiek nuoširdžiau pasisakęs, sulaukti liūdnu pasekmių. Tokia rizika, turint galvoje, kad bent iki 4 deš. pabaigos radijas pasiekė santykinai nedidelę auditoriją, neatrodo kaip atsiperkanti. Gausu ir pavyzdžių, kai istorines paskaitas radiofono vadovybė tiesiog atmetė. Vien 1931 m. taip pasielgta su paskaitomis „P. A. Stolypino agrarinė reforma“, „Laikraščiai senovėje“, „Duonelaičio kūryba“, „Didysis karas“, „Teodoras Dostojevskis“, „Raštas ir jo reikšmė žmonių gyvenime“, „Moters padėtis Hamurapi įstatymuose“, „Pasakos, jų klasifikacija: lapė lietuvių pasakose“. Nors daugeliu atvejų paskaitų atmetimo priežastis nėra nurodoma, iš išlikusių pavyzdžių matyti, kad motyvai galėjo būti patys įvairiausi – apie K. Donelaitį paskaitos neprireikė, nes vasaros sezonu pageidaujama lengvesnės programos, o periodikos istorijos tema įvardijama kaip radijuje jau gana plačiai aptarta⁶³. Nereikėtų atmeti ir prastos paskaitų kokybės ar politiškai netinkamos temos aspektų, bet tokių veiksnių tarp atsakymų autoriams nepavyko aptikti.

Remiantis radijo programą nuo 1938 m. sudarinėjusio Vlodo Nausėdos atsiminimais, matyti, kad Valstybės radiofonas buvo itin ideologizuota įstaiga. Išskirtinės įtakos ir galios turėjo tautininkų ideologas profesorius Izidorius Tamošaitis, kuris nepateikdavo savo skaitomų paskaitų ar pranešimų tekstų, kartais net temų, dažnai kalbėdavo ekspromptu. Buvo skaitomos I. Tamošaičio vadovautos Politinių ir socialinių mokslų instituto, kuris veikė radiofono patalpose, paskaitos, kaip manoma, atstovavusios vyriausybės pozicijai,

⁶⁰ S. Štikelis, min. veik., p. 160.

⁶¹ *Pupų Dėdė: atsiminimai*, sud. T. Četrauskas, Vilnius, 1999, p. 211.

⁶² Ten pat, p. 212–213.

⁶³ 1931 m. Valstybės radiofono vadovybės laiškai paskaitų autoriams, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 385, l. 16, 17, 24, 45, 89, 91, 108, 109, 110.

ir buvo galima pataisyti tik jų stilių, bet ne rimčiau redaguoti⁶⁴. Tiesa, dera pastebėti, kad kaip šio instituto atstovai radijuje paskaitas skaitė ir istorikai J. Matusas bei M. Urbšienė. Radijas, kaip ir oficiali tautininkų žiniasklaida teikė prioritetą Vilniaus vadavimo, Klaipėdos svarbos Lietuvai, taisyklingo kalbėjimo temoms, o bendrai: „beveik 40 % visos programos sudarė pastovios, reguliariai rengiamos laidos, kurias būtų galima pavadinti radijo žurnalais“⁶⁵. Kaip minėta įvade, tarp šių nuolatinių radijo laidų istorijai skirtų nepasitaikė.

Atrodytų, šiame atsakyme visiškai praleidžiama paties radiofono iniciatyva kviešti istorikus įsitraukti į radijo veiklą. Išties, istorija tik fragmentiškai minima Lietuvos radijo veiklos gairėse, dažniausiai tarp švietimo uždavinių, ir panašu, jog tai nebuvo prioritetingė sritis⁶⁶. Nors iš gana gausiai išlikusių radiofono vedėjo, įvairiems Lietuvos rašytojams ir akademikams skirtų laiškų aišku, jog radiofonas ragino į programą įsitraukti įvairių profesijų kultūrininkus ir visuomenininkus⁶⁷, be to, tikriausiai radiofono iniciatyva rektorius ir ragino akademikus viešinti tyrimus radijuje⁶⁸, bet konkrečiai istorikams skirtų laiškų, siūlančių rašyti paskaitas radiofonui, nepavyko aptikti, tačiau tai nereiškia, kad tokių nebuvo.

Išvados

1. Valstybės radiofone buvo skaitomos ir vyresniosios, ir jaunesniosios kartos istorikų (iš viso tyrime jų 16) paskaitos. Nors jas buvo galima išgirsti tiesioginių transliacijų metu, dažniausiai sutinkamos specialiai radijui parengtos autorinės paskaitos. Radijuje kiekvieną dieną buvo perskaitomos kelios, o kartais net keliolika paskaitų. Istorinės tematikos paskaitos skaitytos kiekvieną savaitę, bei tai, kad dauguma išskirtų istorikų dalyvavo vos keliuose radijo transliacijose, rodo, kad istorikų įsitraukimas į radiofoną vertintinas kaip nedidelis. Vos keli istorikai rengė paskaitas apie pasaulio katalikų šventuosius ar seniausius išradimus, dažniausiai radiofone plėtotos Lietuvos istorijos temos ir klausytojų auditorijai diegtas LDK laikų kunigaikščių kultas, aiškinta lietuviškosios raštijos raidos reikšmė, įtvirtinta Vilniaus bei Lietuvos archeologijos svarba, užsienio šalių istorijoje dažniausiai apsiribota tik kaimyninėmis valstybėmis. Šios tendencijos

⁶⁴ 1976 m. birželio 23 d. radijo veterano Vlado Nausėdos prisiminimai „Mano dienos radijo tarnyboje“, Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 778, ap. 1, b. 4, l. 194–195, 198–199.

⁶⁵ Ten pat, l. 189.

⁶⁶ 1938 m. radiofono veiklos apžvalga ir dešimtmečio gairės, LCVA, f. 964, ap. 1, b. 314, l. 1–24.

⁶⁷ 1928 m. radiofono valdybos susirašinėjimas su radijo klausytojais ir paskaitų rengėjais, ten pat, b. 15, l. 1–310.

⁶⁸ *Lietuvos universitetas. 1579–1803–1922*, p. 281.

atitiko valstybės propaguotus istorijos vaizdinius ir prisidėjo prie tautininkų inicijuotų istorinio pobūdžio propagandinių kampanijų.

2. Per visą aptariamą laikotarpį sparčiau augusi ir tarpukario pabaigoje visus Lietuvos socialinius sluoksnius aprėpusi radijo klausytojų auditorija buvo palankiai nusiteikusi istorinių paskaitų atžvilgiu. Dalis jų rašė laiškus, išsakydami pageidavimą daugiau dėmesio skirti tam tikroms istorinėms temoms arba pagarbiau elgtis per istorinių įvykių minėjimus. Radijo klausytojų apklausa liudija, kad didesnė dalis radijo abonentų turėtojų, atsakiusių į anketos klausimus, pageidavo istorinių paskaitų kiekvieną savaitę. To 4 deš. viduryje norėjo netgi daugiau klausytojų nei ankstesniais metais, todėl radijo auditorijos poreikiai nebuvo trikdys aktyvesniam istorikų įsitraukimui į Valstybės radiofono programą.

3. Apžvelgus ryškiausias istorikų bendruomenės ir radiofono problemas, galima daryti prielaidą, kad dėl kompleksinių priežasčių istorikai vangiai įsitraukė į naująją žiniasklaidos priemonę. Iš vienos pusės, pati istorikų bendruomenė buvo gana nedidelė, daug absolventų dėl etatų trūkumo buvo priversti rinktis kitus darbus, o darbų gausa arba orientacija į mokslą, konkurencija ar pasaulėžiūrinė priklausomybė neleido įvertinti ir radijo privalumų bei svarbos. Iš kitos pusės, nors Valstybės radiofono auditorija augo, bet ji buvo nedidelė. Be to, atlygis radijo darbuotojams ar paskaitų autoriams buvo nedidelis, radijo programa cenzūruota, vyravo griežtos bausmės ir gana kategoriškas požiūris į laidų turinį. Radijas funkcionavo kaip valstybinė įstaiga, atstovaujanti visų pirma tautininkų interesams, tai liudijo ir laidų tinklelis, ir idėjiškai tinkamų temų kėlimas. Tiek istorikų, tiek radijo, tiek pačios visuomenės situacija iš esmės skyrėsi nuo šiandienos, todėl vargu ar galima apgailėstauti dėl nepakankamo įsitraukimo ar vangaus ideologizuoto istorinio pasakojimo palaikymo nenuvertinant tarpukario epochos specifikos.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

IVINSKIS, Zenonas. Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniška Lietuva. *At-henaeum*, t. 4, 1933, p. 135–144.

MATUSAS, Jonas. Lietuvių kova už savo mokyklą. *Vairas*, 1936, Nr. 4, p. 408–418.

MATUSAS, Jonas. Lietuvių kultūra senais laikais (iki 16-to amžiaus). *Lietuvos aidas*, 1939 06 17.

MATUSAS, Jonas. Mūsų istorinė literatūra apie Mažąją Lietuvą. *Vairas*, 1935, Nr. 7–8, p. 362–365.

MATUSAS, Jonas. Mūšis prieš 500 metų. *Lietuvos aidas*, 1935 07 22.

Radio. *Lietuva*, 1926 11 22, p. 7.

SELENIS, Valdas. Istorinės ekskursijos. Vandos Daugirdaitės-Sruogienės paskaita Lietuvos valstybiniame radiofone. *Istorija*, Nr. 99, 2015, p. 93–101.

- ŠILKARSKIS, Vladimiras. Šv. Augustino paminėjimas. *Vairas*, 1931, Nr. 1, p. 110–114.
- URBŠIENĖ, Marija. Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva. *Karo archyvas*, t. 7, 1936, p. 143–219.
- ALEKNONIS, Gintaras. *Lietuvos radijas: Viena diena ir 80 metų*. Vilnius: Vaga, 2006.
- AVIŽIENĖ, Birutė. Lietuvos tarpukario radijo teatras. *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 4, 2022, p. 21–29.
- AVIŽIENĖ, Birutė. Literatūra ir jos kūrėjai Lietuvos radijo programoje. *Colloquia*, t. 46, 2021, p. 111–134.
- GAIGALAITĖ, Aldona. Mokslinė istorinė periodika nepriklausomoje Lietuvoje (1921–1940). *Istorija*, t. 75, nr. 3, 2009, p. 40–51.
- GIEDA, Aurelijus. *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883–1940 metais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017.
- GIRDVAINIS, Juozas. Visad laukiama – radijo muzika. Radijo muzikinė programa 1926–1940 metais. *Muzikos barai*, Nr. 5–6, 2006, p. 27.
- GIRDVAINIS, Juozas. Tarptautiniai Latvijos, Lietuvos ir Estijos radijo ryšiai. *Mokslas ir gyvenimas*, 2006, Nr. 5, p. 26.
- GIRDVAINIS, Juozas. Žadinęs mintį, kėlęs dvasią. *Nemunas*, 2006, Nr. 21, p. 19.
- KRUTULYS, Titas. *Istoriniai pasakojimai Lietuvos periodinėje spaudoje lietuvių kalba 1904–1944 m.: Kiekybinio tyrimo šaltinių sąrašas. Daktaro disertacijos priedas*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2023 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://osf.io/mfx69> [žr. 2024 05 27].
- LASINSKAS, Povilas. *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*. Vilnius: Vaga, 2004.
- LASINSKAS, Povilas. Istorijos publikacijos Vytauto Didžiojo universiteto leidiniuose. *Lietuvos istorijos metraštis*. 2003/2, 2004, p. 127–148.
- Lietuvos radijas, 1926–2016*. Parengė L. Blynaitė, V. Kneitienė, E. Pacevičienė, O. Pečiulienė, I. Stankevičienė, G. Viselgienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016.
- Lietuvos universitetas. 1579–1803–1922*. Red. P. Čepėnas. Čikaga: Lietuvių Profesorių Draugija Amerikoje, 1972.
- MAČIULIS, Dangiras. „Kunigaikščių Lietuva“: apie istorinius Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštystės vaizdinius lietuvių atminties kultūroje XIX a. gale – XX a. pirmoje pusėje. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 18, 2014, p. 23–39.
- MAČIULIS, Dangiras. Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje. In: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 113–132.
- PAPAURELYTĖ, Arida. *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m. Daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2003.
- PETREIKIS, Tomas. Profesionalioji lietuvių periodika: leidybos ir spaudos 1823–1940 m. raidos istorija. *Lietuvos bibliografija*. Serija B: *Periodiniai leidiniai lietuvių kalba, 1823–1940*. D. 1. *Poligrafiniu būdu spausdinti leidiniai*. Kn. 1: A–M. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2018, p. 11–22.

PETREIKIS, Tomas. Spaudos gyvenimo stebėseną ir kontrolę Antano Smetonos autoritarinio režimo metais. *Knygotyra*, Nr. 61, 2014, p. 325–344.

PETRIKAITĖ, Jūratė. Zenono Slaviūno ir Jono Balio radijo paskaitos apie tautosaką. *Būdas*, Nr. 3, 2019, p. 38–48.

Pupų Dėdė: atsiminimai. Sud. T. Četrauskas. Vilnius: Vaga, 1999.

RAGAUSKAS, Aivas. Lietuvos istorijos mokslo sovietizacija 1940–1941 metais. *Lietuvos istorijos metraštis 1994*, 1995, p. 94–109.

RIMANTAS, Juozas. Radijo problema Lietuvoje: organizacija ir uždaviniai. Kaunas: Spaudos fondas, 1940.

SAFRONOVAS, Vasilijus, MAČIULIS, Dangiras, KILINSKAS, Kęstutis. *Išgyventoji istorija Lietuvoje tarpukariu: vaidmenys, patirtys, vadovėliniai pasakojimai ir atminimo politika*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022.

SAFRONOVAS, Vasilijus. *Praeitis kaip konflikto šaltinis: Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

SELENIS, Valdas. *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 metais. Daktaro disertacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.

ŠTIKELIS, Stasys. *Eterio šviesa*. Kaunas: Varpas, 2001.

VAIŠNYS, Andrius. *Spauda ir valstybė*. Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1998.

HISTORIANS IN THE INTERWAR LITHUANIAN RADIO: BETWEEN EXPECTATIONS AND POOR RESULTS

Summary

TITAS KRUTULYS

This article analyses the relationship between historians and the radio in interwar Lithuania. The study focuses on the trends of the involvement of historians in the Lithuanian State Radio programme between 1926 and 1940, also touching upon the audience's attitudes towards history on the radio. The study had three objectives: (1) to reveal which historians were involved in the State Radio programme and how, (2) to find out why Lithuanian historians were relatively rarely featured in the interwar radio and why there was no radio programme devoted to historical issues, and (3) to show the relationship of the Lithuanian radio audience to programmes on historical topics. The place of history in the interwar Lithuanian radio is still an unexplored topic, and the low involvement of historians in this medium at the time compared to the relatively high number of historical radio programmes in today's Lithuania encourages us to explain this contradiction. The study applies historical comparative and quantitative content analysis methods. The paper uses a variety of archival sources: correspondence, memoirs, radio board reports, decrees, radio magazines, radio programmes, copies of radio lectures, etc.

The study concludes that the State Radio hosted lectures by older and younger generations of historians. The study found sixteen different historians who gave lectures on historical topics on the radio, so the involvement of historians in the radio is considered to be low. Historians on the interwar radio mostly developed themes of the history of Lithuania and introduced the cult of the dukes of the Duchy of Lithuania to the audience, explained the significance of the development of Lithuanian writing and the importance of the images of the national revival and Lithuanian archaeology, whereas the history of foreign nations was mostly confined to the neighbouring countries. These trends were in line with the images of history promoted by the nationalist regime and contributed to the propaganda campaigns of a historical nature initiated by the nationalists. The radio audience, which grew more rapidly throughout the period in question and covered all social strata of Lithuania at the end of the interwar period, was favourably disposed towards historical lectures, and the majority of the surviving questionnaires on the radio programme show that at least several historical accounts a week were desired. For complex reasons, historians were slow to embrace the new medium. The community of historians was relatively small, and many graduates were forced to take other jobs due to lack of professional positions. At the same time, the radio was characterised by a growing yet rather small audience and modest remuneration offered to radio workers or lecture writers. The radio was supervised by a censorship office, which imposed severe penalties and was rather categorical in its approach to the content of broadcasts; it functioned as an institution representing the interests of Lithuanian nationalists. The situation of historians, radio, and society itself was fundamentally different from what it is today, and it is hardly possible to deplore the lack of involvement or the weak support for an ideologised historical narrative without underestimating the specificity of the interwar era.

Gauta 2024 m. birželio mėn.

Priimtas 2024 m. liepos mėn.

Titas Krutylis – humanitarinių mokslų daktaras (2023). Šiuo metu atlieka podoktorantūros stažuotę Klaipėdos universitete. Interesų sritys: atminties studijos, istoriografijos istorija, kultūros istorija.

Adresas: Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, H. Manto g. 84, Klaipėda, LT-92294

El. paštas: laukiniskarvelis@gmail.com

ORCID 0000-0003-3719-7487